

Molnár János:¹

Irodalmi műfajok a Zsoltárok könyvében

Literary Genres in the Book of Psalms.

The study presents the living space of some literary genres based on current research results, i.e. the context in which the genre itself came into existence and became poetry and song. This is followed by the literary presentation of the individual genres, the details of the structural and thematic characteristics of the respective genres and the presentation of the stylistic features of the genres.

The study contains a detailed analysis of the following genres: hymns, prayers, songs for giving thanks, psalms to the King, songs of Zion, teaching poems and liturgy.

Upon presentation of the aforementioned genres, the study details the thematic sub-groups of each of them.

The genre-definition, analysis and knowledge of each Psalm is required, as this makes the appropriate and necessary textual cognition of the respective psalms possible.

Keywords: hymn, praise, prayer, musical instrument, church, worship service, cult, liturgy.

Bevezetés

A 18. századtól a 20. századig minden zsoltárkutató törekedett arra, hogy meghatározza és megfogalmazza azokat a műfaji kérdéseket, amelyek tisztázása elsődleges feltétele a zsoltármagyarázatoknak. A zsoltárok műfaji vizsgálata, az egyes énekek irodalmi meghatározása nem könnyű és nem egyszerű feladat. J. G. Eichornnak *Einleitung in das AT*, 1970-ben megjelent művétől H. Seidel: *Auf den Spuren der Beter* 1980-ban megjelent művéig a műfaji meghatározás számos próbálkozásával és kísérletével találkozunk. Az alábbiakban a legújabb irodalom figyelembevételével ismertetjük a témát, azaz az egyes műfajokat és azok stilisztikai sajátosságát.

---

¹ Egyetemi tanár a BBTE Református Tanárképző Karán, janos_molnar@yahoo.com

I. Himnusz, Dicséret (T^öHILÁH)

A himnusz a zoltárköltészet legrégebbi műfaja. Tematikájában rokon az ódával és a rap-szódíával, ezért imaszerű ódának is nevezhetjük,² mint a nép Istent dicsérő reprezentatív énekét.

Ide tartozó énekek: Zsolt 8; 19A; 29; 33; 47; 65; 66A; 68; 93; 96; 97; 98; 99; 100; 104; 105; 106; 111; 113; 114; 117; 134; 135; 136; 145; 146; 147; 148; 149; 150, valamint más műfajok himnusz-töredékei és a zoltárokon kívüli himnikus énekek, mint pl. Miriám éneke, Debóra éneke, Szeráfok éneke Ésaíasnál, Habakuk zoltára stb.

H. Gunkel és A. Weiser szerint,³ a himnusz olyan kultuszi műfaj, amely az áldozással és az ünneppel áll összefüggésben. Viszont a himnusz *Sitz im Leben*-je nem minden esetben a kultusz, hanem a történelem is, legyen az az egyéné vagy az egész közösségé, amelybe Jahve beleszól, kijelenti magát, csodálatosan cselekszik. Ez pedig mind-mind a dicsőítés és a magasztalás spontán kiváltója. A himnusz esetében tehát nem csak a kultuszt kell figyelembe venni, hanem a kultuszon kívüli életteret is.

Formai szempontból a héber lírára hatással volt a kánaáni, a babiloni és az egyiptomi himnuszköltészet. De mielőtt ezek hatottak volna rá, a héber himnusz már olyan gazdag izraeli tradícióba gyökerező tartalommal rendelkezett, amelyen az idegen hatás nem tudott lényeges változást eszközölni. Az izraeli himnusz sohasem került a keleti ünnepi rituálék hatása alá. Míg a kultuszdráma az istenség sorsát eleveníti meg ünnepélyes keretek között, addig a héber himnusz Jahve kijelentéséről és tetteiről szól. Az egyén vagy a közösség nem Istenről alkotott nézetét mondja el, hanem Isten tetteire ad választ a himnuszban. „A himnusz – mondja Weiser – a gyülekezet kultikus együttműködése az *üdv beteljesedésében, az ember reakciója, melyet az actio dei, mint szakramentális kultusztörténet feltételez.*”⁴ Ezt igazolja a himnusz kettős terminológiája is: a T^öHILÁH = dicsőítés, magasztalás, és TÓDÁH = köszönet, dicsőítés, hitvallás.

Téma szerint a himnuszok több csoportba sorolhatók:

1. A teremtőt dicsérő himnuszok: Zsolt 8; 19A; 33; 104; 136. Ebben a műfajkategóriában nem a teremtés, nem a természet, nem a létező világ szépsége a fontos, hisz mindez csak Isten kezének munkája. A dicsőítés és magasztalás középpontjában maga Jahve áll, a HÓD = fény, ragyogás, felség és a KÁBÓD = tisztelet, dicsőség az Ő sajátja. Ezeket a himnuszokat a jeruzsálemi templomban énekelték az istentiszteleten, pontosabban az Isten előtt való leborulás pillanatában. Zsolt 95,6: Jöjjetek, hajoljunk meg, boruljunk le, essünk térdre az Úr előtt, a mi alkotónk előtt. V. ö. Zsolt 99,5; 100,4. De az is lehetséges, hogy ez a proskünézé valamelyik éjszakai istentiszteleten történt, úgy ahogyan azt a Zsolt 8 feltételezi.

---

² Magyar Irodalmi Lexicon, 1. kötet. Budapest, 1965. 464.

³ A. WEISER, *Die Psalmen*, Göttingen, 1955. 35.: „Der Hymnus hat wie die meisten Psalmengattungen seinen ursprünglichen Sitz im Kultus.”

⁴ A. WEISER: i. m. 37.

2. Jahve-király himnuszok: Zsolt 47; 93; 96; 97; 98; 99. Ezek az énekek Jahve uralmát, az Ő királyságát dicsérik. A JHVH MELEK kifejezés Isten királyságának egyetemességét, állandóságát és örökkévalóságát jelenti. Zsolt 93,2-ben ezt olvassuk: Állandó a te királyi széked, eleitől kezdve, öröktől fogva vagy te. A kultikus zsoltármagyarázat során Mowinckel és a svéd Uppsala-iskola ezeket a zsoltárokat az ún. Jahve trónra lépési ünnephez kapcsolja. A Weiser,⁵ H. J. Kraus és H. Seidel viszont tagadják ennek az ünnepnek a létezését. Igaz ugyan, hogy az intronizáció a meghaló és feltámadó keleti istenségek évi ünnepéhez tartozik, s ezt eleveníti meg a kultuszdráma, viszont Jahve nem ilyen meghaló istenség. Ő mindig király volt, és trónját sem veszítette el soha, hogy azt újból el kéne foglalnia. Ha egyáltalán lehet szó ilyen ünnepről Izraelben, akkor, az nem Jahve trónra lépési ünnepe, melyet keleti sablonra öszszel és újévkor ünnepeltek, hanem az épp uralkodó király megkoronázásának az évfordulója. A Weiser ezt a kérdést, vagyis magát a trónra lépési ünnepet a láda-tradícióval és a teofániával hozza összefüggésbe. Ilyenképpen a Jahve király himnuszok a szövetség megújításának ünnepével kapcsolatosak.

3. Aratási énekek: Zsolt 65; 145. Arról az örömről van szó ezekben a zsoltárokbán (v. ö. Ésa. 9, 2), amely az aratás után Jahve iránti hálában és magasztalásban fejeződik ki. Zsolt 65,2: Tied a hódolat, a dicséret, oh, Isten a Sionon... 12. v. – Megkoronázod az esztendőt jóvoltoddal, és a Te nyomdokaidon a kövérség fakad. Az ünnepi naptár figyelembevételével ezeket a zsoltárokat az aratás utáni hálaadó istentiszteleten énekelték. (Gunkel még ide sorolja: Zsolt 66, 8–12; 67; 75).

4. Történeti himnuszok: Zsolt 78; 105; 106; 114; 135; 136. Ezek a zsoltárok azokat a tradíciókat olvasztják magukba, amelyek Jahve történelmi cselekedeteiről és tetteiről szólnak. Ezeket mint üdvtörténeti tetteket a gyülekezet a kultuszban élte át alkalomról alkalomra. De itt nem utólagos elmesélésről van szó, ahogyan Gunkel vélte és még nem is a Pentateuchos írásos kivonatolásáról, hanem a szájhagyomány útján megőrzött részletes üdvtörténet „recitálásáról” (Weiser). A történeti tények recitálása, az újraelmondás mindig pedagógiai, nevelő szándékú: Hogy megtudja azokat a jövő nemzedék, a fiak, akik születnek, és felkeljenek, és hirdessék azokat fiaiknak. Zsolt 78,6

5. Bevonulási himnuszok: Zsolt 24; 95; 100. Ezekben a zsoltárokbán, a láda templomban való elhelyezéséről van szó. Dávid Jeruzsálembé hozta a frigyládát, és ez a Salamon által épített templomban találja meg a maga végleges helyét. A gyülekezet évenként megemlékezett erről az eseményről az ezzel kapcsolatos ünnepi istentiszteleten és körmeneten. Az ünnep lényege: a láda bevitele a templomba, ami nem más, mint Jahve hűségének és kegyelmének bizonyossága. (Zsolt 100,5)

Ezeket a himnuszokat a kórus, a gyülekezet, a papok vagy a lévíták énekelték az istentiszteleten. Viszont az egyén is szóhoz jutott, ha mindjárt csak a kórus *magnificat*ját ismételte meg. Gunkel szerint a kórus az idők folyamán kiszorult a himnusz-éneklésből, a helyét egészen az egyén vette át. Így a himnusz vallásos, művészi gyakorlattá és az egyéni vallásosság kifejezőjévé vált.

⁵ A WEISER: i. m. 37.

A himnuszt mindig ünnepi alkalmakkor énekelték citera, hárfa és dob kíséretében. De a kultikus cselekmény sem maradt el. A taps, a tánc M^ÖCOLÁH= körtánc. Ex.15, 20; 47,2; 98,8, a kézfelemelés NÁSZÁ KAF= leborulás, Zsolt29,2; 95,6; 96,9; 90,5-9; 138,2 és az ünnepi gyülekezet díszes kísérete öltözete Zsolt29,2; 96,9 mind-mind az öröm, a lelkesedés és a hála kifejezői.

A himnusz az egyetlen műfaj, amelyik nem az emberről szól, hanem egyedül Istentől. Az objektív műfajban, bármennyire is válik az szubjektívvé, nem a folyamat belső átélése a fontos, hanem az, hogy kicsoda Isten a közösség és az egyén számára. A héber himnuszoknak ezt a mély mondanivalóját az ún. KI mondat, vagy mondatok vezetik be, mint az *introitus* felszólításának motivációi. A bevezetésben olvassuk a dicséretre való felhívást, mint például: HAL^ÖLU Zsolt 113,1; ZÁM^ÖRÚ Zsolt 47,2; HODU 96,2; SIJRÚ Zsolt 33,1 stb. (kb. 200 esetben).

A bevezetés tartalmazhatja annak a személynek, vagy csoportnak megnevezését is, akinek szól a felhívás, valamint a dicséret módjának egyes adatait is. A főrészt a KI mondat vezeti be, s ez a rész nem más, mint a dicséret megalapozása és kifejtése. A záró rész kívánságokat és kéréseket foglal magába, valamint több esetben megismételi a bevezetés felszólítását. (v. ö. Zsolt 8; 19A; 29; 33; 47; 65; 66; 93; 96–99; 100; 103–105; 107, 111; 113; 114; 117; 134–136, 139; 145–150.)

A befejezésben megismételt bevezetés a tartalom formai kerete, amely a gyülekezet előzetes és utólagos *magnificatját* fejezi ki, az örök himnuszt, amely a múltat és a jövőt, a *perfectumot* és az *eschatont* éli meg a jelenben.

II. Imádság (T^ÖFILÁH)

A zsoltárok könyvének legtöbb zsoltára tartozik ehhez a műfajhoz. Attól függetlenül, hogy ki az imádkozó, milyen szükséghelyzetben van, ezek a zsoltárok szólaltatják meg a legőszintébb és legtisztább emberi érzéseket. Az imádság a héber ember, a CADÍJK tüdeje. Lélegzésében kiéneklei magából a szenvedést, a keserűséget, a betegséget, az üldözést és szidalmat, s közben belélegzi Jahve szabadító kegyelmének gyógyító hatalmát. Az imádságban megszólal a hála és a köszönet is, amit követ a magasztalás és a dicsérés. Az imádság által az egyén mint tudatos közösségi tag kilép a közösségből, egyedül Isten előtt áll, s ez az Isten előtt állás teremti meg és biztosítja a vele való állandó közösséget.

Az ide tartozó zsoltárok hangvételükben, érzelmi kifejezéseikben, mondanivalójukban az emberből indulnak ki, annak bizalmát, hitét, reményességét és helyzetét tárják fel. A V^Ö-*adversativum* „De én...” jelentése fejezi ki az imádkozónak ezt a belső magatartását (v. ö. Zsolt 13,6; 31,15; 52,10; 73,23; 27,6; 27,13; 35,9; 71,14; 109,28 stb.) A „De Te...” jelentés pedig Isten viszonyulását, szabadítását vagy szabadító készségét mondja el, amely Isten válaszában: az orákulumban fejeződik ki. (v. ö. Zsolt 22,4; 102,13; 102,27-28; 86, 15; 3,4; 55, 24; 59,9; 109,28; 64,3)

A zsoltárok könyvének imádságai nem türelmetlenek. Az idegesség, a követelőző magatartás, az elmét feszítő cinizmus nem teszi idegenszerűvé és kellemetlenné a költői képeket. Az imádkozó egyedül Jahvétől várja helyzete megoldását, a mennyei igazság után vágyódik, hogy Isten töltsse be az ő életét mindazzal, amit jelen élethelyzetében nélkülöz.

Az imádkozó mindig egyes szám első vagy többes szám első személyben szólal meg. Imádságában Jahvét szólítja meg, de az is lehetséges, hogy a címzett a templomban levő gyülekezet. Ebben az esetben a mondanivaló kochmatikus és pedagógiai jellegű.

Az imádságok három irodalmi műfajcsoportot alkotnak:

1. Az egyén imádsága

A zsoltárkutatás első kérdése az, hogy ki az „én-stílusban” megszólaló zsoltáros.⁵ Közöséget megszemélyesítő egyén, gyülekezeti képviselő vagy önálló személy, aki magánéletének problémáival áll Jahve előtt? Az imádságok hangvétele minden esetben személyes és bensőséges, viszont a személyessé vált kifejezőmód és formai keret kevés önéletrajzi adatot tartalmaz. A személyi adatok hiánya nehezé teszi a beszélő Én meghatározását. G. von Rad⁶ szerint a formatörténeti vizsgálat alapján megállapítható, hogy ezek a zsoltárok nyelvi szempontból többnyire „egy bizonyos konvencionális formakeretben – Formelgut – mozognak, ami azt jelenti: Az imádkozó ismeri Izrael imádságnyelvét (Gebetssprache Israels),”⁷ benne él, részese a nyelvtörténeti fejlődésnek, sőt egyéni nyelvi világával hozzá is járul ennek gazdagításához. Az imádság nyelvezetének, formai jellegzetességeinek ismerete a kultuszhelyen történő megtanulásból származik. Ez pedig nem tipizálás, nem merev költészeti szabály, nem rideg poétikai előírás, miként a babiloni ércbe öntött formák esetében, hanem a dolgok olyan elsajátítása, amelyet a személyes átélés felszabadult és szívből fakadó költészetté tesz.

Ettől a személyes, szinte individualista hangnemtől függetlenül Izraelben mindig létezett az ún. imádságirodalom. Ezt igazolja az imádságok szinte megegyező szerkezete (bevezetés, főrész, befejezés)⁸, valamint a későbbi akrosztichon-forma, amely több imádság egybeszerkesztése által jött létre. Ez már inkább a műköltészet felé hajló alkotás a maga formájával és hangvételével. A strukturális, stílári és nyelvi azonosságok ellenére a héber imádságok tartalma, mondanivalója és gondolatvilága gazdag, színes és változatos. Ha az imádságok tematikáját vesszük figyelembe, akkor a következő csoportosítás lehetséges:

a.) Beteg ember imádsága: Zsolt 6; 13; 22; 31; 38; 41, 69; 71; 88; 102; 103.

A betegség testében és lelkében érinti a zsoltárost. Mivel minden zsoltár általánosan beszél a betegségről, azért orvosilag nehéz pontos diagnózis megállapítása. De nem is

⁵ H. J. KRAUS, 50-51.

⁶ G. VON RAD, *Theologie des AT.*, I. kötet. 1969. 411.

⁷ H. J. KRAUS, 52.

⁸ C. WESTERMANN: *Der Psalter*, Stuttgart, 29.

ezen van a hangsúly, hanem azon, hogy az imádkozó a Seol kapujában érzi magát a betegség következtében. Innen akar kikerülni. Az sem érdekli, hogy honnan származik a betegség, de az már igen, hogy Isten meggyógyítja vagy sem. Azt viszont tudja, hogy számot kell adnia bűneiről. Mikor mindezt elmondja, már a templomban van mint meggyógyult ember. A beteg ugyanis nem vehet részt az istentiszteleten. A meggyógyult is csak azután vehet részt, miután elvégezte a különböző tisztulási szertartásokat. Ilyenképpen az imádság kapcsolódik a hálaáldozathoz, a hálaünnephez, amikor az imádkozó nem csak a betegségét tárja fel, nem csak kérését mondja el, hanem megköszöni a csodálatos gyógyulást is.

b.) Vádlott és üldözött ember imádsága: Zsolt 3; 4; 5; 7; 11; 17; 23; 26; 27; 57; 63, valamint: Zsolt 9; 10; 12; 25; 42; 43; 54-56; 59; 62; 64; 70; 86; 94; 109; 140; 142; 143. A zsoltároست vádak érik, ellenség üldözi. Az ellenségről szóló tudósítás is általános, akár csak a betegség esetében. Az imádkozó Istenhez menekül, nála keresi az igazságot és a jogosságot, tőle várja az oltalmat. 1Kir 8,31 k. alapján a mennyei igazságszolgáltatás és joggyakorlat helye a templom. A *Deus praesens*, az előtte való megállás, a tisztulási fogadalom, az önátkozás, a büntelenség hangsúlyozása a *ius* istentiszteleti gyakorlatához tartozik. Az imádkozó a templomban van, s itt várja Jahve ítéletet (Ordal), amit a megszegyénített ellenség előtt való étkezés és a TÓDÁH megszólalása követ.

c.) Bűnös ember imádsága: Zsolt 51; 130, valamint Zsolt 13 és 40b. Ezek a zsoltárok többnyire a beteg ember imádságához kapcsolódnak, azonban fő témájuk nem a betegség, hanem a bűn, amely akár mint nyilvános, akár mint titkos bűn teherként jelenik meg az ember életében. A felébredt büntudat a bűnbocsánat és a kegyelem utáni vágyat szüli. A zsoltáros azonban nem csak erről beszél, hanem a tisztulási szertartásról, valamint az ezt követő háláról és köszönetről is. A megtapasztalt bűnbocsánat és kegyelem elmondása tanítói, oktató jellegű.

Mowinckel szerint az imádság mint irodalmi műfaj közvetlenül a kultuszhoz tartozik. A megmosás és tisztulás (Zsolt 51,4–9; 26, 6; Jób 9,30;) a böjt (Zsolt 33,13; 69,11; 102,5; 109,24), a zsákruha (Zsolt 30,12; 35,13; 69,12; Ésa. 58,5), a kézfelemelés (Zsolt 28,2; 141,2), a szem felemelése kézmozdulat nélkül (125,1; 123,1; Ésa. 38,14), valamint a lélek felemelése (Zsolt 25,1; 86,4; 143,8) mind liturgikai, ceremoniális elemek, amelyek az illető zsoltár kultuszi használatára utalnak.

Azonban ezek a kultikus elemek (főleg az áldás: Zsolt 51,18 klasszikus példa) sok esetben elmaradnak, s még csak feltételezni sem lehet őket. Ebből a megállapításból több kutató arra következtet, hogy nem mindegyik zsoltárt énekelték a templomban. Pl. Gunkel szerint a Zsolt 16; 42; 43; 55; 61; 120 a szentélytől távoli helyen énekelt imádság. Zsolt 59,4; 22,18; 42,11; 102,9 sem utal kultuszi helyzetre. Hangvételükből hiányzik a templomi tradíciók összhangja.

Tehát a szent és a profán, a kultikus és a világi elem összekeveredik ezekben a zsoltárookban: Jahvét nem csak a templomban lehet megszólítani. A prófétai igehirdetés hatá-

sát fedezhetjük fel az Istennel való találkozás helyhez kötöttségének ilyenyszerű formabontásában. JHVH C^oBÁÓT, s az Ő uralma egyetemes. A templomban imádkozó zsoltáros, a börtönben sóhajtozó fogoly (Zsolt 107,10), a porban fetregő beteg (Jób. 2,8; 30, 19; Zsolt 102,10) .....-nak ezt az egyetemes jelenlétét és hatalmát tapasztalja meg, s ezt a megtapasztalást fejezi ki a zsoltárok gigantikus képeiben. De itt nem a képek túlfeszített nagysága és a kifejezés drámai ereje a lényeg, hanem a képekbe és szavakba öntött lélek szellemi kifejlése.

2. A gyülekezet imádsága⁹

A gyülekezet imádságát mint irodalmi műfajt H. J. Kraus a T^oFILÁH C^oÁM (Zsolt 80,5) fogalommal jelöli, s ide sorolja mindazokat a zsoltárokat, amelyeket eddig „népi panaszének”-ként vagy „népi bűnbánati zsoltár”-ként jelölt a kutatás.¹⁰ Ezek az énekek a következők: Zsolt 44; 60; 74, 77; 79; 80; 83; 85; 90; 4; 123; 126; 129; 137.

A nép imádságában az egész közösséget érintő kérdések szólalnak meg. A többes szám első személyben elmondott költemény nem a fejedelmi többes magasztos megszólaltatója, hanem a közösségi érzés, kollektív összhang, az egyénit, a magát gyülekezetivé olvasztó harmónia kifejezője. A Mi (NACHNÚ) tbsz. első sz. az eggyé vált sok Én kórusa, a QÁHÁL teljes hangszerezésű szimfóniája.

Ezt az imádságot a templomban összegyűlt közösség (Izrael, Jákob háza) mondja el. A gyakorlatban levő liturgikai rendnek megfelelően a közösség nevében beszélhet a papok kórusa (Joél 2,17, v. ö. Mik. 7,7–10; 14; Zsolt 129,1–3; Ésa. 40,27; 49,14; Jer. 3,4 k. stb.) vagy az ún. előimádkozó. Babilonban az előimádkozó maga a király vagy valamelyik pap, aki egészen átveheti a gyülekezet szerepét. Izraelben az előimádkozó többnyire kultuszprófeta (Ésa. 59,9–12; Jer. 10, 23–25; Hab. 1,2–4. stb.), ritkább esetben a király. Mindkettő beszélhet többes szám első személyben, ami nem semmisíti meg az C^oÁM HÁREG istentiszteleti jelenlétét. Az előimádkozónak a megszólalása tulajdonképpen váltó-liturgikai beszédre utal, amelyben az Én, az egyén közösségi értelmet nyer. Egyik előimádkozó sem beszél saját nevében. A beszédben az Én azonosul Izraellel, a Mi-vel, és azt az amfictionikus egységet fejezi ki, amelynek életfeltétele a *Deus Revelatus* gyülekezetben való jelenléte.

A gyülekezet imádságának *Sitz im Leben*-je a C^oM, a böjtölés, az a panaszünnep, amelyet az egész közösséget érintő nyomorúság idején tartottak. Ennek tartalma lehetett egy vagy több nap is. (v. ö. Deut. 9,18; JóZsolt 7,6; 1Sám. 7,6; 1Kir. 8,33–36; Ésa. 15,2k.12; Jer. 2,27; Hós. 7,14). Helye a templom, ahova előzetes kihirdetés után gyűlt egybe a nép, teljes létszámban (v. ö. Sám, Kir, Ésa és Joel, Krón). Az egybegyülekezés lényege: a Jahve előtti

⁹ H. J. KRAUS, 53-54.

¹⁰ Frank CRÜSEMANN: *Studien zur Formgeschichte von Hymnus und Danklied in Israel*. Neukirchener Verlag, 1969. 309.

sírás (Mik. 1,8; Zak. 7,3) Nem ismerjük a CÓM istentiszteletének teljes liturgikai menetét, de egységes ágendai szerkezet létezésére következtethetünk a különböző elemekből, mozzanatokból és kifejezési formákból. Pl.: böjt, evéstől és ivástól való tartozkodás (Jer. 36,9), ruhahatépés (JóZsolt 7,6; Ésa. 32,11), a csípő ütése (Jer. 31,19), vágás (Mik. 4,14) zsákba öltözés (Ésa. 22,12), hamuszórás (Neh. 9,1), földre ülés (Zsolt 44,26) áldozás (Zsolt 4,6), víz kiöntése Jahve előtt (1Sám.7,6; Sir. 2,19).

A gyülekezet a következőképpen szólítja meg az Istent: Úr (Zsolt 7,9), Istenem (Zsolt 84,14), Üdvösségünk Istene (Zsolt 79,9), Seregek Ura (Zsolt 80,8), Izrael pásztora (Zsolt 80,2), Bosszúálló Isten (Zsolt 94,1), Bírāja a földnek (Zsolt 94,2). Ez a megszólítás általában egyes szám második személyben történik, s ez a helyes, „mert az imádság (...) nem Istennel való beszélgetés, hanem Istenhez szóló beszéd”.¹¹

Ez az Istenhez szóló beszéd pedig őszinteséget, gyermeki bizalmat fejez ki, amely áthatotta az egész gyülekezetet és az egész költészetet. A héber népi imádságnak ez az intonálása vezeti be a főrészt, amely elbeszélés és ábrázolás sokszor panaszkodó hangnemben, sokszor a bűnbánat hangján. A panasz oka érinti az egész gyülekezetet, s lehet: politikai jellegű (Zsolt 44,10–17, Zsolt 20,23–25; 60,3–5; 74,4–11; 79,1–4; 83,3–9; 85,6; 89,39–46), szárazsággal kapcsolatos (Jer. 14,2–6), sáskajárás miatti (Joel 1,18–20). Tehát a CÓM-nak politikai, gazdasági és vallási okai vannak (v.ö. Zsolt 12,5; 14,1; 74,8; 83,5; 94,7). Ezeknek az okoknak a feltárásában fogalmazódik meg a bizalomnak és kétkedésnek, az alázatnak és a zúgolódnak két lényeges kérdése: Miért? LÁMÁH Zsolt 79,10; 115,2 és meddig? AD MÁTAJ Zsolt 74,10; 79,5; 94,3). Ebben a dinamikus antifóniában pedig megszólal a szenvedő nép kérése és kívánsága, hisz a nép Jahve népe, öröksége, tulajdona (Zsolt 74,2; 79,1; 83,4; 94,5), legelőjének juha (Zsolt 74,1). Az imperativusban elmondott kérés és jussivusban kifejezett óhaj hivatkozási alapja maga Jahve. Önmagáért kell könyörölnie népén, nevéért (Zsolt 115,1), kegyelméért (Zsolt 89,50; 125,3), mert lehetetlen, hogy Jahve elfelejtette volna korábbi tetteit, s azoknak megismétlését megtagadná övéitől.

Ilyenképp a főrészt követő zárórész mindig bizalmat, reményt és hitbizonyosságot fejez ki: Jahve bizonyosan cselekedni fog.

III. Az egyén hálaéneke (TÓDÁH)¹²

A hálaének szoros tartalmi és formai rokonságban áll az egyén imádságával, a T^ÓFILÁH-val. Csupán a helyzetábrázolás tekintetében tér el attól. Ehhez a műfajhoz tartozik: Zsolt18; 30; 31; 32; 40A; 52; 66B; 92; 116; 118; 120.

A TÓDÁH megismétli a panaszt, a már elmondott imádságot. Ezzel szemléltetni akarja azt a mélységet, amelyből Jahve megszabadította a zsolttárost. Fő célja tehát a hála,

---

¹¹ H. GUNKEL, 122.

¹² H. J. KRAUS, 54-55.

a köszönet és az elismerés kifejezése. A hála elmondásának hangvétele sokszor himnikus, anélkül azonban, hogy a TÓDÁH a T^ÖFILÁH-vá válna. A szükséghelyzet újboli feltárása és elmondása alapján inkább a T^ÖFILÁH-val való rokonság szembetűnő. Tehát a hálaének is imádság, mert az imádsághoz hasonlóan a hála is Jahvéhez szóló beszéd. Eltérés ott mutatkozik, hogy míg pl. a Seol-helyzet ábrázolása az imádságban panasz, addig a hálaében hitvallás, mivel a zsoltáros már átélte a szabadítást. Amit a panaszkodó kér, azt a hálaadó már megkapta. Míg a panasz a legbelső kamrában is elhangozhat, addig a hálának nyilvánosan, mindenki füle hallatára kell elhangzania, s ki kell fejeznie azt az örömet, amit az imádkozó Jahve egy bizonyos tette miatt érez.

Mowinckel szerint a hálaének elmondásának helye a templom. A hálaéneket mindig követi az áldozat bemutatása. Azáltal, hogy a gyülekezet is jelen van, a hálaének mindig oktató, pedagógiai jellegű. Ezt igazolja a Zsolt 103, ahol szinte *locus classicusként* fogalmazódik meg az „El ne feledkezzél” katekétikai tétel.

Gunkel szerint¹³ a hálaéneket nem csak a templomban énekelték, amiként azt Mowinckel állítja. A zsoltárosok nagy része kijárta a prófétai iskolát, s a próféták igehirdetéséből megismerte és megtanulta azt a vallásosságot, amely elszakadva a kultusztól, meglátta annak elégtelenségét és merev formalizmusát. Így a kultuszi keretből kilépő zsoltáros irodalomtörténeti szempontból is újat teremt, a hálaáldozati ének mellett létrejön a lelki hálaének. A templom továbbra is megmarad az éneklés helyeként, csupán a templomhoz kötött vallásosság finomodik, csiszolódik és töltődik fel új szellemi értékekkel. Fontossá válik Jahve és az egyén kapcsolata, amelynek jegyében szinte mindegy, hogy hol hangzik fel az ének: templomban vagy épp a cethal gyomrában. (V. ö. olvasásra szánt zsoltár pl. Zsolt 34 és magán áhítaton énekelt zsoltár pl. Zsolt32.)

A hálaének eléneklése általában hangszer kíséretében történt (hárfa, citera Zsolt 43,4; 71,22). A bevezetőben a zsoltáros Jahvét szólítja meg, miként a himnuszban. (Zsolt18,2; 30,2), a befejezésben pedig megismételi ezt a megszólítást (Zsolt 18,50, 30, 13, 118, 21.28.k.) A megszólítás mindig *vocativus*, viszont a főrész, amelyik elmondja a zsoltáros történetét, egyes szám harmadik személyben beszél Jahvéről. Ez tanítói, bölcséleti és morális jelleget kölcsönöz a zsoltárnak. A zsoltáros a gyülekezet előtt beszél, s így tanítja, oktatja azt. A főrész három momentumot foglal magába: a zsoltáros szükséghelyzetének ábrázolását, a Jahvéhez való kiáltást és megszabadulást (v. ö. Jón. 2,3: „nyomoruságomban az Úrhoz kiálték, és meghallgata engem, a Seol torkából sikolték, és meghallád az én szómat.”)

A főrész elbeszélése sokszor rövid, alig pár mondatos (Zsolt 22,25; 71,20; 65,92), sokszor pedig terjedelmes és részletes (Zsolt 18,4–20; 30,2–3, 7–12; 66,17–18). A főrészhez tartozik a hálaének hitvallása is. Ennek alap gondolata: Jahve szabadító kegyelme, Jahve meghallgatja övéit, ha hozzá kiáltanak. Ez a panaszkodónak vigasz, a hálalkodónak pedig a meggyőződés.

¹³ GUNKEL, 11. kötet. 278.

Ehhez a hitvallásos részhez tartozik az áldozat bejelentése is (v. ö. Zsolt 66,13–15; 27,6; 118,19k), amely a későbbi zsoltárokból elmarad, s helyére lép az őszinte köszönetmondás (Zsolt 18,50; 118,28).

A bibliai dokumentumok alapján szinte lehetetlen a hála liturgia (Dankliturgie) rekonstruálása. Viszont Zsolt 22,23; 52,11; 107,32 alapján feltételezhető, hogy létezett ilyen hála-liturgia, amelyek a hálaünnep istentiszteleti rendtartásául szolgált.

IV. Király-Zsoltárok

H. J. Kraus ennek a műfajnak jelölésére a MA'ASZAJ MELEK kifejezést használja a Zsolt 45,2 figyelembevételével.¹⁴ Ez a megjelölés magába foglalja azoknak a zsoltároknak a belső egységét, tartalmi összhangját, amelyek a jeruzsálemi felkentet, a királyt állítják az ábrázolt cselekmény középpontjába.¹⁵ A következő zsoltárok tartoznak ide: Zsolt 2; 18,20; 21; 45; 72; 89; 101; 110; 132; 144,1–11. Azok a zsoltárok, amelyek csak részletekben említik a felkentet, akár mint előimádkozót, akár mint gyülekezeti tagot, nem tartoznak szorosan a műfajhoz, mert csak elemként, versbetétként idézik a király szavait vagy az érte elmondott imádságot.

A királyzsoltárok *Sitz im Leben*-jét a kultuszban kell keresnünk. Kivételt képez a Zsolt 45, amelyet profán alkalomkor, pontosabban a király esküvőjén énekelhették, tehát nem kultuszi dal, hanem lakodalmas ének. A kultuszi helyzet, amelyben ezeket a zsoltárokat énekeltek, lehet: a jeruzsálemi király trónra lépése, az intronizáció szertartása (Zsolt 110; 2; 72). Ebben a szertartásban a felkent, mint Jahve fia (...) lép trónra a *per adoptionem* elve alapján, s átveszi Jahve kezéből a világhatalmi megbízatást. De a kultuszi helyzet lehet az az évi ünnep is (Gunkel),¹⁶ amelyen a gyülekezet körmenettel ünnepelte meg Dávid és Sion kiválasztását. Ezt az ünnepet¹⁷ az őszi lombsátoros ünnep keretében tartották meg. Ezeknek a zsoltároknak nincs formai szempontból azonos struktúrájuk, miként az eddigi műfajoknak. A nyelvi idiómák, a képek, ábrázolások és motívumok nem képeznek szerkezeti egységet. Jellegzetes formai sajátként azonban megemlíthető az orákulum, a kultuszprófétai ígéret, amelyeknek címzettje a király (Zsolt 2,7; 21,9–13; 110,1, 3, 4; 132,11k.), a királyért elmondott imádság (Zsolt 20,2–6; 72,1; 132,1), valamint a dicséret, amely a felkent személyét magasztalja.

---

¹⁴ H. J. KRAUS, 60–61.

¹⁵ H. GUNKEL, 140.

¹⁶ H. GUNKEL, 140.

¹⁷ H. J. KRAUS: *Die Königsherrschaft Gottes im AT*. 1951. 50.

V. Sion-énekek

A SIR CIÓN műfajcsoportozáshoz tartoznak a következő zsoltárok: Zsolt 46; 48; 76; 84; 87; 122; 132. Ezek az énekek csiszolt stílusban, esztétikailag szép képekben, művészi érzéssel dicsőítik a szent várost, a Sion hegyét, Jeruzsálemet, s benne a templomot mint gyönyörűséges hajlékot (Zsolt 84,2). De nem csak a központosított kultuszhely dicsőítéséről van szó ezekben a zsoltárokból, hanem Dávid és Dávid házána kiválasztásáról, valamint a láda Jeruzsálemben való elhelyezéséről is (pl. Zsolt 132).

Ezekben az énekekben az igaz szóal meg csodálatos melegséggel, s mondja el, mit jelent számára a templom és a hozzá való tartozás. Az egyén kollektív szereplővé válik a templomban. A templom szétfeszíti az individualizmus magányát, s megteremti azt a harmonikus közösséget egyén és gyülekezet között, amely a sioni élet áldásainak transzparenssévé tud válni.

A Sion dicsőítő énekek himnikus hangvétellűek, de mégsem tartoznak a himnuszok műfajához. Bennük nem egy általános, hanem egy speciális dicsőítés szóal meg. A templom látása, a látás érezhető hatása arra ösztönözi a zsoltárost, hogy reflexióit megfogalmazza, szavakba öntse.

Formai szempontból már a bevezetőben egyenetlenségek vehetők észre. Hiányzik a himnuszra jellemző intonálás, a zsoltáros közvetlenül és egyszerűen szólítja meg a szent helyet (Zsolt 84,3; 122,2k), és kíván áldást neki (Zsolt 84,5k; 122,6.k.).

A Sion-énekek *Sitz im Leben*-je kultusz. Erről beszél a Zsolt 1, valamint a Zsolt 48,3k., ahol ünnepi körmenetről olvasunk. Ezen az ünnepi istentiszteleten nem csak az egyén, nem csak egy-egy csoport vesz részt, hanem az egész gyülekezet.

A jeruzsálemi Sion-ünnepnek, valamint a vele kapcsolatos énekeknek eszkatológikus kicsengésük van. A Sion az a hely, ahol a próféciák beteljesednek, ahol megvalósul Jahve eszkatológikus ünnepe. Érdekes azonban, hogy ezek a zsoltárok nem imperfectumban, hanem perfectumban mondják el az eszkatológiai vonatkozásokat.¹⁸ A perfectumot viszont a prófétai igehirdetés értelmében *perfectum profeticum*ként kell értelmezni, s így a mondanivaló nem a múlt utal, hanem a jövőre, a JÓM JHVH megvalósulására.

VI. Tanító költemények

Zsolt 49,4-ben találkozunk a műfaj héber fogalmával: CHAKMÓT és T^ÓBÜNÓT. Ez a két fogalmi megjelölés magában hordozza a héber bölcsélet különböző szellemtörténeti szakaszokon átment és átfurmált CHOKMÁH tanítását, azt az életbölcsességet, amelynek gyökerei nem csupán a gyakorlati átélésbe és megtapasztalásába mélyednek, hanem a hitnek valóság-tükrözésébe is. A CHOKMÁH a héber ember pedagógiai nézetének kifejezője, az a nevelői

¹⁸ Lásd: GUNKEL, S. MOWINCKEL és H. SCHMIDT.

magatartás, amely institucionális formát nyert a kultuszban, s amely fogalmaival, formanyelvével és képeivel azonnal a lényegre tér sokszor a struktúra figyelembevétele nélkül.

A kifejezés pedagógiai és filozófiai reflexiói átszövik a zsoltárok egészét. A bölcseleti „Sondergut”, a MÁSÁL mint gyakorlati életre nevelő szisztéma ott van mind a himnusz, mind az egyéni hálaének mondanivalójában.

A forma- és irodalomtörténet a következő műfajokat, kisebb egységeket határolja el a tanító költemények nagy családjában:

1. Tóra-költemények: Zsolt 1; 19B, 119; továbbá: Zsolt 34; 37; 49; 111; 112; 127; 128; 139.¹⁹ Ezeknek a zsoltároknak hangvételében az a Tóra-vallásosság szólal meg, amely mindenek előtt az igazak gyülekezetének hitvallása. A Tóra Jahve kijelentése, Isten általa ismerteti meg önmagát. Ezért az igaz csak a Tórában, csak általa, a vele való közösségben ismerheti meg Jahvét. Ezzel az ismerettel együtt jár a boldogság és az öröm.

2. Probléma-költemények: Zsolt 37; 49; 73; 139. Tematikailag az egyiptomi vitagy vagy konfliktusirodalom (*Auseinandersetzungsliteratur*) párhuzamában állnak.²⁰ Fő kérdésük a közösségi együttélés lehetősége, nehézsége, krízise és számos más problémája.

3. Példabeszédek: Zsolt 90; 127; 133. Témájuk: az élet mulandósága, a munka hiábavalósága, a testvérek kapcsolata. Ezekről mint időszerű kérdésekről beszélnek. A költemények célja: a tanítás, a nevelés.

4. Makarizmák: a boldogmondások tulajdonképpen nem alkotnak külön műfajt, de szinte mindegyik zsoltár kezdőmondatában megtaláljuk őket. Bennük pillanatnyi tény-megállapítás szólal meg, amit kibővít a zsoltáros reményének és vágyának kifejezése.

5. A tanító költeményekben nem fedezhetünk fel strukturális egységet. Nézeteket, tanításukat tömör és rövid mondatokban fogalmazzák meg. A külső szerkezet lazasága ellenére azonban az egyes verselemek között logikai összefüggés van.

A Tóra tanításának színhelye a templom. Ilyenképpen a tanító költeményeket is itt énekelték, recitálták, vagy épp nyilvánosan felolvasták. Ezt a tanítói munkát a papok végezték (Deut. 33,10; Jer. 2,8), de bárkinek jogában állt elmondani tapasztalatát, véleményét, Tórával kapcsolatos gondolatait. Izraelben sohasem volt egyensúlyeltolódás a Tóra ismerete és tanítása között, mert Izrael és Tóra mindig elválaszthatatlan egymástól.

VII. Ünnepi zsoltárok és liturgiák

Az ünnepi énekek és liturgiák alkotják Izrael költészetének legvitatottabb és legbizonytalanabb irodalmi, műfaji csoportját. Számos kutató próbálja ezeknek a létét igazolni, de a legtöbb esetben eredménytelenül. Minden törekvés csupán hipotézis, feltételezés, melynek alapja a zsoltárokban található töredékes és hiányos szertartási, rituális elemekről szóló tudósítás.

---

¹⁹ G. VON RAD: *Weisheit in Israel*. 1970. 71.

A héber líra, eltérően a keleti költészettől, nem örökítette meg a rituálékat és ünnepi szertartásokat, ami azt igazolja, hogy számára nem a merev forma, nem a kiszámított kultikus menet a fontos, hanem az ezeken túli lényeg. A keleti költészet formalizmusával szemben a héber zsoltár a lelki szabadságnak, a hit keretet szétfeszítő erejének kifejezője. Az imádkozó nem köti a Jahvéval való kapcsolatát egy bizonyos szertartáshoz, ezt a kapcsolatot szíve legmélyén éli át, s ha ezt mégis formába öntve mondja el, a műformát maga választja meg minden sablon és előzetes technikai manipuláció nélkül.

A kutatók a héber zsoltárok liturgikai hézagát többnyire Babilóniából importált elemekkel próbálják kitölteni. Mowinckel például az élet megújulásának rituáléjáról beszél, amely az újévi ünnepekhez kapcsolódik. Hasonlóan J. Engnell, A. Weiser a szövetség megújulásának liturgiáját dolgozza ki, míg H. J. Kraus a Sion-ünnep elméletet állítja fel.²⁰ H. Gunkel pedig formatörténetileg próbálta megválaszolni a kérdést.²¹ A liturgiák műfajához sorolta mindazokat az énekeket, amelyekben felfedezhető az ún. váltóbeszéd (*Der Wechsel der Stimme*). Ennek klasszikus példája a Miriám-ének, pontosabban Miriám és az asszonyok éneke (Ex. 15,20k). A váltóbeszéd mint az egyén és kórus-papok vagy a gyülekezet kórusa-párbeszéde az illető zsoltár istentiszteleti előadását feltételezi, tehát liturgiát alkot, mivel tartalmazza az istentisztelet lefolyásának egyes elemeit. Ezekben a liturgiákban érdekes rész a refrén, az ismétlés, amely a mondanivaló lényegét, csattanóját summázza. Lényeges liturgikai elem az orákulum is, Jahve kijelentése, amelyet, zsoltáros mindig gigantikus képekben ábrázol.

Ha elfogadjuk a liturgiák létezésének hipotézisét, akkor ezek keretében a következő csoportosítás lehetséges:

1. Bevonulási-, kapu- és Tóra-liturgia. Ide tartozik Zsolt 15 és 24. A templom kapuja előtt elhangzik a kérdés: *Ki mehet be a templomba?* A választ a kapun belül álló papok adják meg. Feleletükben a Tóra etikai vonatkozású tanítását fogalmazzák meg, tehát erkölcsi normákat közölnek.

2. Próféta liturgia. A Zsolt 12; 14; 52; 75; 82 tartozik ehhez az alcsoporthoz. (V. ö. Jer.11, 18–23; 15,15–21) Kraus: kultuszpróféta panaszliturgia.²² Ezeknek a zsoltároknak témája rokon a próféta igehirdetéssel. A hangsúly Jahve igazságán van. Ennek jegyében megítéltetnek a bűnt elkövető cselekedetei.

3. Hála liturgia. Zsolt 107 tartozik ide, ami nem más, mint az egész gyülekezet hálájának kifejezése. Az *imperativus* gyakori használata a közösség bekapcsolódásának és részvételének dinamikáját érzékelteti. A hála-liturgia azonban lehet egyéni jellegű is. Gunkel ilyen egyéni hála liturgiának tekinti Zsolt 66 és 118-at.²³

²⁰ A. WEISER: *Die Psalmen*. 18.

²¹ H. GUNKEL, 404.

²² H. J. KRAUS, *i. m.* 80.

²³ H. GUNKEL: 11. kötet. 412.

4. Liturgikai templomi ének. Ilyen ének Zsolt 115. A zsoltár szerkezeti felépítése: a gyülekezet imádsága, hitvallás, intés, áldáskívánás az ének liturgiális, ágendaszerű használatára utal.

Akárcsak a liturgiák esetében, az izraeli templomi ünnepekkel kapcsolatosan sem maradt fenn részletes tudósítás. A különböző ünnepeknek, kultikus alkalmaknak a megnevezése még nem jelenti a teljes leírást. Ennek hiányában, csak részleteiben utalhatunk arra az ünnepre, amelyről pl. 50; 81 és 95 beszél. A Sionon történő összegyülekezés, az ünnep előzetes kihirdetése, az áldozás, Jahve megjelenése, az orákulum, Jahve törvényének hirdetése mind-mind részletelem, amely feltehetően hozzá tartozik egy átnemhagyományozott ünnepi, liturgiális egységhez.

Összegezés

A forma- és műfaj történet irodalmi módszerek segítségével állapítja meg a forma és tartalom összefüggésében a műfajt, annak stílusát, formai és tartalmi elemeit. A műfaj történet az egyes zsoltárok vizsgálata során mindegyik zsoltárt külön elemzi, részekre bontja, és megállapítja sajátos jellemvonásait. Azokat az énekeket, amelyek jellegzetességük alapján (tartalom és forma) egyeznek, egy osztályba, azonos műfajba sorolja. Az egyedit tehát rendszerben helyezi el, s a továbbiakban nem az egyes ének válik fontossá, hanem a műfaj, amelyekhez tartozik. A műfaj témarendszere, formanyelve, stílusa, nyelvi állaga és szóképei jelentik a viszonyítás alapját. Például adott egy műfaj: himnusz. Továbbá adott egy ének. Zsolt 36. Formai és tartalmi szempontból beilleszthető-e ez a zsoltár az adott műfajba? Ha igen, akkor milyen mértékben hordozza magán a műfaj (fajcsoport) jellegzetességeit? Az ilyenszerű elemzés nem csak a műfaji tisztaság lemeréséhez vezet, hanem a műfaj keletkezésének, fejlődésének, virágkorának és esetleges fellazulásának, keveredésének problémájához is.

Ez a témakör a műfaj történeti kutatásnak kultusztörténeti és kultusz-funkcionális jelleget kölcsönöz.

Felhasznált irodalom

1. S. BUBER: *Midras tehillim*. 1892, Is. Ib.
2. Frank CRÜSEMANN: *Studien zur Formgeschichte von Hymnus und Danklied in Israel*. Neukirchener Verlag, 1969.
3. Fr. DELITZSCH: *Biblischer Commentar über die Psalmen*. Leipzig, 1873, 3 kiadás.
4. G. FOHRER: *Das A.T. Einführung in Bibelkunde und Literatur des AT und die Geschichte und Religion Israels*. G. Mohn, 1977.
5. Harmut GESE: *Vom Sinai zum Zion*. München, 1974.
6. KECSKEMÉTHY István: *Bevezetés az OT-ba*. Kolozsvár, 1909-1910, a Teológus Kör kiadása.

7. E. KÖNIG: *Die Poesis des Ats.* Leipzig, 1907.
8. H.J. KRAUS: *Die Königsherrschaft Gottes im AT.* 1951.
9. H.J. KRAUS: *Psalmen.* Ev. Ver. Berlin, 5. kiadás, 1. kötet.
10. S. MOWINCKEL: *Religion und Kultus,* 1953.E. SELLIN: *Einleitung in das AT.,* Leipzig, 1929.
11. E. OTTO: *Der Verwurf an Gott, Zur Entstehung der Egyptischen Auseinandersetzungsliteratur.* 1950.
12. H. SEIDEL: *Auf den Spuren der Beter.* Ev. Ver., Berlin, 1980.
13. G. VON RAD: *Weisheit in Israel.* 1970.
14. A. WEISER: *Die Psalmen.* Göttingen, 1955.